

Aleksandra Jankowska
(Polska)

PIENIĄDZ JAKO ELEMENT ATEŃSKIEJ PROPAGANDY KILKA UWAG

Późny VI wiek p. n. e. był świadkiem istotnych politycznych, społecznych i ekonomicznych przemian, które dokonywały się w Atenach.

Arystoteles, piszący w IV wieku p.n.e. znajdował dwa wyjaśnienia początków pieniądza monetarnego. W „Polityce”¹ zwracał uwagę na wartość samego metalu i jego użycie w postaci monet, by ułatwić handel i wymianę. W „Etyce Nikomachejskiej”² sugerował, że brał on swoje początki i najważniejszą funkcję w społeczności, to znaczy został wprowadzony jako konwencja umożliwiająca zaprowadzenie regulacji wzajemnych związków obywateli w polis poprzez abstrakcyjny symbol wartości i jako rodzaj umowy społecznej, sankcjonującej nie tylko procesy handlowe ale i społeczne. Jego uwagi nie oddają w pełni rzeczywistych powodów adaptacji pieniądza monetarnego w archaicznej Grecji ale dotyczą specyficznej, złożonej kombinacji funkcji, które monety niosły ze sobą i w pewnym sensie odnoszą nas do czasu pojawienia się ateńskich „sówek”.

Pojawienie się w Atenach własnych monet potwierdza, że około połowy VI w. p.n.e. nastąpiło znaczne przyspieszenie rozwoju gospodarczego. Czasy rządów Pizystratesa, który według Arystotelesa sprawował władzę jako „dobry obywatel”³ oraz jego synów to czas rozkwitu ekonomicznego Aten⁴.

Sam Pizystrates⁵ był Ateńczykiem pochodzącym ze znaczącego rodu, który zdołał się wybić w czasie wojny z Megarą. Chcąc zapewne realizować własne ambicje polityczne zorganizował wokół siebie stronnictwo i przekonał mieszkańców Aten, by przyznano mu straż przyboczną. Z jej pomocą ustanowił się po raz pierwszy tyranem Aten, jednak jego przeciwnicy doprowadzili do wypędzenia go z miasta. Zmieniając teraz taktykę zawarł sojusz z Alkmeonidami stanowiącymi jedną z frakcji wcześniej będących w opozycji w stosunku do Pizystratesa.

Przymierze przypieczętowano małżeństwem, jego nietrwałość jednak poskutkowała zerwaniem sojuszu i ponownym wykluczeniem. Herodot podaje, że tyran gotowy był zarzucić starania o utrzymanie władzy, ale syn przekonał go do innego działania⁶. Początkowo przebywał w Eretrii, kolejno przeniósł się do Macedonii, w rejon gór Pangajon bogaty w złoża cennych kruszców, złota i srebra, zaciągnął najemników⁷ i zawarł sojusz

1 Arystoteles, 1257a 31 – 8, *Polityka*, przekład, wstęp, komentarz, L. Piotrowicz, [w:] *Arystoteles, Dzieła wszystkie*, t. I, Warszawa, 2003.

2 Arystoteles, 1133a29 – 33, *Etyka Nikomachejska*, przekład, wstęp, komentarz, D. Gromska, Warszawa, 2011.

3 [Arystoteles], 16.3, *Ustrój polityczny Aten*, przekład, wstęp, komentarz L. Piotrowicz, [w:] *Arystoteles, Dzieła wszystkie*, t. VI, Warszawa, 2001

4 M. Mielczarek, *Mennictwo starożytnej Grecji. Mennictwo okresów archaicznego i klasycznego*, cz. 1, Warszawa–Kraków, 2006, s. 69.

5 Głównymi źródłami antycznymi przedstawiającymi tak dojście Pizystratesa do władzy jak i jej sprawowanie są: Herodot, 1.59 – 64, *Dzieje*, tłumaczenie i opracowanie, S. Hammer, t. I, Warszawa, 2008 oraz [Arystoteles], 13 – 16, *Ustrój polityczny*...

6 Herodot, 163.1.

7 Herodot, 1.64.4, [Arystoteles], 17.4, *Ustrój polityczny*...

z szeregiem poleis. Po dziesięciu latach wygnania przy pomocy najemnej armii pokonał wojska Aten i powrócił do władzy bez potrzeby układania z innymi frakcjami.

Pizystrates jako aspirujący tyran musiał być innowatorem. Jego pierwsze dojście do władzy pokazało zaradność w budowaniu własnych sojuszy i to jak skutecznie potrafił on wykorzystać instytucje państwa, by je w rzeczywistości osłabiać. Jego ostateczny powrót udowodnił, jak zręcznym i zawziętym okazał się politykiem umiejętnie wykorzystującym tak pieniądze jak i sojusze. W świecie Homera, a być może także i archaicznej arystokracji, to bogactwo poprzedzało władzę. W czasie drugiego wygnania Pizystrates owocnie wykorzystał okazję, by zgromadzić pieniądze i kontakty polityczne, co umożliwiło mu przejście władzy w Atenach, choć pewnie armia była także istotnym czynnikiem w zachęcaniu lokalnych sojuszników do posłuszeństwa. Bogactwo, które zgromadził tyran okazało się bardziej przekonujące niż oparta na posiadaniu ziemi władza jego przeciwników. Pizystrates nie pomijał życia ekonomicznego Ateńczyków. To prawdopodobnie wówczas pojawiły się monety zwane Wappenmünzen – seria monet w większości o małych nominalach, bardziej dogodnych dla codziennych transakcji niż dalekosiężnego handlu⁸. Na tych pozbawionych napisów monetach umieszczano różne, zmieniające się przedstawienia. Były to między innymi amfora, głowa byka, koń, czterosprychowe koło, astragalos, sowa czy głowa Gorgony, na rewersie zaś znajdowało się nieregularne *quadratum incusum*⁹. Jeśli chodzi o zmieniające się schematy przedstawień na tych monetach, nie znaleziono dotychczas w pełni przekonującego wyjaśnienia¹⁰.

Zawarte w nich srebro pochodziło z różnych źródeł – niezależnie od związków tyrana z macedońskimi kopalniami kruszcu pewnie nie mogły one zapewnić mu nieograniczo-

8 D. M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, The University of Michigan Press, 2004, s. 124-127.

9 C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London: Methuen, 1976, s. 57; M. Mielczarek, *Mennictwo starożytnej Grecji...*, s. 68.

10 Oto w znacznym skrócie kilka najważniejszych choć nie rozstrzygających hipotez. C. M. Kraay interpretował to zjawisko jako dowód na celową próbę spopularyzowania ateńskiej monety na obcych rynkach. Pogląd ten oparty był na założeniu, że obiegały jedynie lokalnie (C. M. Kraay, *The Archaic Owls of Athens: Classification and Chronology*, Numismatic Chronicle, 1956, s. 63). Ostatnie analizy obieganía monet archaicznych zakwestionowały tę hipotezę. Sugerowano, że jeżeli monety nie pojawiają się w skarbach daleko poza miejscem ich produkcji nie oznacza to, że nie uczestniczyły w długodystansowej wymianie (Ch. Howgego, *Why Did Ancient States Strike Coins?*, Numismatic Chronicle, 150, 1990, s. 3). J. Kroll z kolei twierdził, że zmieniające się typy przedstawień na awersach były indywidualnie wybranymi symbolami arystokratycznych rodów odpowiadającymi za mennice w określonym czasie i działały w imieniu państwa (J. Kroll, *From Wappenmünzen to Gorgoneion to Owls*, American Numismatic Society Museum Notes 26, 1981, s. 1-32), bowiem władza tyrana mogła zapewnić pełną ich akceptację. J. Spier uważał, że przedstawienia znajdujące się na awersie nie były znakami własności a raczej miały wskazywać na tożsamość emitenta (J. Spier, *Emblems in Archaic Greece*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, 37, 1990, s. 107-130). Podobną teorię przedstawiał Furtwangler, który sugerował, że emblematy umieszczone na tych monetach zostały jednak narzucane przez centralną władzę (S. von Reden, *Exchange in Ancient Greece*, London, 1995, s. 180). Pojawiały się także poglądy wiążące te monety z Wielkimi Panatenajami. W tym przypadku ikonografia reprezentowałaby symbole, które istniały w kontekście igrzysk. Monety te byłyby zatem bliższe medalom niż pieniądzeni monetarnemu (*ibidem*, 181). S. von Reden odwołuje się ostatnio to dawno już prezentowanej hipotezy C. T. Selmana (do którego należy pierwszeństwo), który porównywał symbole przedstawione na Wappenmünzen ze znakami umieszczonymi na tarczach hoplitów widocznych na malowanych naczyniach attyckich. To je właśnie uważano za emblematy „herbowe” ateńskiej, archaicznej arystokracji lub związane z nimi osobiste symbole. S. von Reden przypominała także te pojawiające się analogie widoczne na ceramice. Jej zdaniem nie jest niemożliwym by archonci wybierali z repertuaru symboli, ten który mógł zostać „utożsamiony także jako gwarantowany przez państwo standard wartości”. S. von Reden, *Exange...*, s.180-181. Wszystkie te hipotezy pozostają jednak niepewne.

nego dostępu do trackiego srebra¹¹. C. M. Kraay zauważył, że „północnogreckie monety rozchodziły się w pewnych ilościach znacznie wcześniej niż „sówki”, a sama idea rozprzestrzeniania lokalnie wydobywanego srebra w formie monety przybyła do Aten z północnej Tracji”. Kraay kontynuuje: „Możemy zaryzykować domniemanie, że Pizystratydzi, którzy spędzili swe wygnanie w Macedonii przenieśli ową ideę wraz ze swym powrotem do Aten”¹². Zastrzeżenia Howgego¹³ nie deprecjonują całkowicie przedstawionego tu poglądu Kraaya, ale uwypuklają fakt, że pozostają to ciągle przypuszczenia.

Używanie bogactwa, by ustanowić osobistą władzę nie było niczym nowym, była to pewnie stała praktyka wśród archaicznej arystokracji greckiej poruszającej się w systemie dawania darów, które były częścią złożonych i zrytualizowanych związków i wzajemnych obowiązków, dzięki którym zawierano sojusze i je utrzymywano. Takie przymierze stało u podstaw pierwszych prób utrzymania władzy przez tyrana¹⁴. Rozprzestrzenianie monet mogło mieć nie tylko bardziej egalitarny charakter, pozbawiony specyfiki daru i pozwalający satysfakcjonować szersze grupy obywateli, ale przede wszystkim okazało się sposobem znacznie skuteczniejszym niż kapryśne sojusze elit. Osiągnięcie administracyjnej kontroli nad biciem monety, czy może raczej zdefiniowanie gwarantowanego przez państwo środka płatniczego, służącego procesowi budowania wczesnej polis to niewątpliwie ważne osiągnięcie okresu archaicznego i samej jak się wydaje, tyranii. Poleis wykorzystywały monety by stworzyć skuteczniejszy system podatkowy zdolny wytrzymać bardziej złożone programy wydatków, jak choćby wznoszenie publicznych i religijnych budowli i tym podobne¹⁵. Niezależnie od tego dostarczanie odpowiednich sum dla gospodarki stanowiło wyzwanie. Autorytety bijące monety musiały zapewnić wystarczającą ich liczbę, by zmonetyzować lokalny rynek i wyprzeć dotychczasowe zwyczaje przedmonetarne¹⁶.

Po śmierci Pizystratesa władzę przejęli jego synowie, starszy Hippias i młodszy Hippiarchos, który został zabity w 514 r. p.n.e., natomiast Hippias rządził Atenami do 510 r. p.n.e., kiedy to zmuszony został do ucieczki. I właśnie te wydarzenia odnoszą nas do kwestii zamienienia monet o różnych schematach przedstawień przez monety o jednym schemacie ikonograficznym.

Debata na temat pojawienia się tych monet sięga połowy XIX wieku. Długo faworyzowano okres rządów Pizystratesa ale w istotnym dla tego zagadnienia artykule C. M. Kraay (*The Archaic Owls of Athens: Classification and Chronology*, *Numismatic Chronicle*, 1956) zaproponował, że pierwsze tetradrachmy z głową Ateny wybite zostały za rządów Hippiasa. Nowe w tej sprawie rozstrzygnięcia przyniosły studia nad skarbem z Asyut oraz innymi zespołami datowanymi na koniec VI i sam początek V wieku p.n.e. Wykazały one, że czas podjęcia produkcji tetradrachm z głową Ateny wydaje się być bliski 510 roku p.n.e. Istotna zdaje się tu być opinia J. Krolla i N. M. Waggoner, że „sówki” nie są wcześniejsze niż ostatnie lata tyranii¹⁷. Być może więc należy się zastanowić, czy nie

11 D. M. Schaps, *The Invention of Coinage...*, s. 126.

12 C. M. Kraay, *Hoards, Small Change, and the Origin of Coinage*, *Journal of Hellenic Studies*, 84, 1964, s. 83.

13 Ch. Howgego, *Why Did Ancient States...*, s. 3.

14 Herodot, 1.60; [Arystoteles], *Ustrój polityczny...*, 14.4.

15 T. J. Figueira, *Aegina*, New York, 1981, s. 107-125.

16 T. J. Figueira, *Economic Integration and Monetary Consolidation in the Athenian Arkhe*, [w:] *Moneta, Mercanti, Banchieri. I precedenti greci e romani dell'Euro*, red. G. Urso, Pisa, 2003, s. 71-72.

17 J. Kroll, N. M. Waggoner, *Dating the Earliest Coins of Athens, Corinth, and Aegina*, *American Journal of Archaeology* 88, 1984, s. 325-340.

mieli racji ci badacze, którzy uważali, że pojawienie się ateńskich „sówek” ma związek z wygnaniem Hippiasa i upadkiem tyranii¹⁸, zwłaszcza że moneta o zestandaryzowanym schemacie ikonograficznym mogłaby znakomicie wpisać się w nową ideologię.

Wraz z użytkowaniem srebra pochodzącego z Laurion, ateńska moneta zaczęła zyskiwać coraz większe znaczenie i szybko została przekształcona. Poza wyjątkową czystością srebra, jego obfitość była wystarczająca by eksportować nadwyżkę za granicę. Odpowiednio w miejsce tradycyjnej didrachmy została wprowadzona cięższa tetradrachma, na której po krótkim okresie eksperymentowania zamieszczono znane przedstawienie głowy Ateny na awersie i sowy wraz z literami AΘE na rewersie. Jednak najbardziej znaczącym aspektem wczesnych ateńskich tetradrachm, zdaniem J. Krolla, była ich skala i w latach 490-480 p.n.e. były masowo produkowane w oszałamiających ilościach¹⁸. Ilości jakie zostały wyprodukowane zdają się być propagandowym elementem imperialnej polityki bowiem trudno zjawisko to tłumaczyć w kategoriach ekonomicznych. Attyckie tetradrachmy stały się także istotnym elementem w transporcie srebra z Laurion nie tylko w różne części Grecji, ale także do Lewantu czy Egiptu i wyznaczyły ważny próg monetyzacji Egei w V w. p.n.e.¹⁹

Zgodnie ze wspomnianą wyżej wyobrażoną historią pieniądza opisaną przez Arystotelesa, stał się on jednym z najbardziej skutecznych instrumentów nacisku i właściwie odwzorowaniem przemian zaistniałych w ateńskim społeczeństwie. Jeżeli założymy, że ludzie byli w stanie poświęcić wiele cennych przedmiotów w celu zintegrowania monety z życiem codziennym i że rządy musiały wprowadzić wiele regulacji, by utrzymać jej stabilną wartość powstaje pytanie, w czym interesie było użytkowanie i udoskonalanie pieniądza monetarnego. Jaki rodzaj bodźca wspomagał jego użytkowanie, jakiego rodzaju transakcje oraz jakie zasady zachowania uczyniły płatności dokonywane przy pomocy monety akceptowalnymi jako forma społecznych interakcji. Przede wszystkim jakie społeczne, polityczne i kulturowe systemy doprowadziły do jego powszechnego przyjęcia²⁰.

Przyjmując model stworzony przez K. Polanyiego i określający pieniądz monetarny jako standard wartości, środek płatności i wymiany oraz zasób bogactwa sam w sobie, który dopełnia powszechnie akceptowany autorytet emitujący, można by zauważyć, że zniesienie zmieniających się typów awersu i zastąpienie ich przez jeden standardowy emblemat obywatelski mogłoby oznaczać także zmianę prawa do bicia monety i przeniesienie go do Aten jako państwa²¹. Ostateczna standaryzacja przedstawień odzwierciedlałaby złożoność przemian społecznych, politycznych i ekonomicznych w strukturach władzy²², odejście od bardziej zindywidualizowanych przedstawień poprzednich emisji

18 J. Kroll, *What about coinage?*, [w]: *Interpreting the Athenian Empire*, red.: J. Ma, N. Papazarkadas, R. Parker, London, 2009, s. 195 – 196. J. Kroll szacuje, że znaczna grupa monet z tego okresu musiała być bita z użyciem około 250 matryc awersu; jeżeli założymy, że jedna matryca może zostać użyta do wyprodukowania około 20,000 monet wówczas uzyskalibyśmy liczbę 5 milionów tetradrachm wartych w przybliżeniu 3,600 talentów srebra. Sto talentów srebra płynących z wpływów z kopalń, które Ateńczycy głosowaniem w 483/2 zdecydowali się przeznaczyć na budowę floty wojennej daje także spojrzenie na skalę wydobywania srebra w tym czasie. Produkcja ateńskich monet osiągnęła szczyt w drugiej połowie V w. p.n.e., w czasie zaistnienia w pełni zestandaryzowanej tetradrachmy, najbardziej pożądanej z antycznych monet. *Ibidem*, s.196, 198.

19 T. J. Figueira, *Economic Integration and Monetary Consolidation in the Athenian Arkhe...*, s. 74; J. Kroll, *What about coinage?...*, s. 204-205.

20 S. von Reden, *Money in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, 2010, s. 5-11.

21 S. von Reden, *Exchange in Ancient Greece...*, s.181, 185, 200-210.

22 M. M. Austin, P. Vidal – Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction*, Berkeley, 1977, s. 56 -58.

do ujednoliconego, powszechnie czytelnego symbolu ateńskiej *polis* – głowa Ateny opiekunki miasta i jej ptak, sowa jako nawiązanie do lokalnej tradycji. Jeżeli mielibyśmy poszukiwać tu propagandowego działania systemu demokratycznego to właśnie mógłby to być zakaz umieszczania innych przedstawień na monetach niż to utrwalające egalitarne „obywatelstwo” *polis*.

W greckiej *polis* prawo do bicia monety było niezwykle ważnym składnikiem jej niezależności, ona sama miała istotne społeczne i kulturowe znaczenie znaku o cechach pozaekonomicznych. Użytkowanie monety o wspólnym emblemacie było wyrazem spójności i przynależności potwierdzane nieustannie przez stałe jej użycie i jednocześnie symbol reprezentacji państwa. Odzwierciedla ona także w złożony sposób związki między obywatelami a *polis* i przez cały okres swego użytkowania jest sposobem aktywnego utrzymywania dominacji.

Wzajemnie się na siebie nakładające procesy ekonomiczne, polityczne i społeczne, w których *polis* była kluczowym elementem sprawiły, że – jak zauważył Howgego – „rozprzestrzenianie się monet w Atenach było samo w sobie spowodowane przez takie zmiany i jednocześnie było czynnikiem w tym procesie”²³.

Ostatnio L. Kurke, analizując teksty pochodzące z VI w. p.n.e., zaobserwowała wyraźnie widoczny podział między – jak sama określa – dwiema tradycjami, arystokratyczną i egalitarną. Pieniądz monetarny przedstawiany był jako zagrożenie dla stabilnej hierarchii elit, w której to arystokracja utrzymuje monopol na cenne metale i dobra prestiżowe. Wprowadzenie idei pieniądza w formie monety umożliwiło zaistnienie masowej dystrybucji, handel między różnymi społecznościami poza sferą wymiany darów i dóbr, sugerując znaczne przekształcenia, które zachodziły w środowisku greckim i jednocześnie je urzeczywistniały. To jest istotne społeczne i polityczne wyzwanie rzucone elitom dotąd kontrolującym cenne metale i sfery wymiany poprzez identyfikację własnego statusu z ich posiadaniem. Utrzymywanie tego monopolu gwarantuje absolutny status hierarchii. Pieniądz monetarny prezentuje – zdaniem wspomnianej badaczki – podwójne zagrożenie, z jednej strony poprzez wpuszczenie cennych metali do ogólnego obiegu przełamuje zamknięty system sfer wymiany, z drugiej staje się symbolicznym znakiem autorytetu *polis*. Wraz z przybiciem obywatelskiego stempla moneta stała się wyzwaniem dla naturalnego prawa elit do władzy. I w tym sensie tekst Arystotelesa oddawałby znakomicie to rozdarcie i echa społecznych napięć VI w. p.n.e. – mamy tu społeczne regulacje, polityczną siłę i moralny upadek, a wszystko to w formie pieniądza monetarnego. Wymiana pozostała ważnym elementem symbolicznej ekonomii Aten pomimo ekspansji handlu i sprzedaży²⁴.

Teraz to wydawanie znacznych ilości pieniędzy na rzecz korzyści społeczności i świątyń stało się potężnym środkiem, by zyskać i zwiększyć wpływy i władzę. Znaczny stopień wewnętrznej spójności i obywatelskich interakcji, skupienie na aspektach politycznych i religijnych wzmocniło związki wewnątrzpaństwowe. Pod powierzchnią formowania się znaczeń pieniądza rozwijały się społeczne i ekonomiczne struktury wspierające jego użycie, w tym rozwój handlu i wzrost regularnych i zinstytucjonalizowanych płatności wynikających z wprowadzenia nowych, demokratycznych rządów. Tak jak mająca miejsce w VI wieku p.n.e. transformacja dostarczyła kontekstu dla wprowadzenia

23 Ch. Howgego, *Ancient History from Coins*, London: Routledge, 1995, s. 16.

24 L. Kurke, *Coins, Bodies, Games, and Gold. The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton, 1999, s. 6-22, 332-336.

wymiany monetarnej, tak monetyzacja była warunkiem rozwoju systemu niezależnych drobnych przedsiębiorstw, które następnie charakteryzowały ateńskie społeczeństwo²⁵.

Redystrybucja bogactwa płynęła przez państwo za pomocą pieniądza. Oznacza to, że machina państwowa stała się narzędziem znacznie bardziej złożonym, a jak zauważano nie każda osoba była zdolna nadzorować finanse państwa i tworzyć uzasadnione rozwiązania budżetowe. Obiekcje Arystofanesa skierowane do nowych polityków, to nie uwagi płtujące ich niekompetencję (wręcz przeciwnie, wymawia im zbyt dużą zręczność w zarządzaniu pieniędzmi), lecz nieuczciwość. Kiedy zaś finanse stały się poważnym problemem, dominacja w państwie stała się udziałem tych, którzy potrafili zarządzać środkami, jakimi dysponowało. Właśnie owo kierowanie pieniądzem otworzyło nowe możliwości administrowania państwem²⁶.

Ateńska demokracja oparta była nie tylko na płatnościach wnoszonych na jej rzecz przez obywateli, ale przede wszystkim finansowana była z płynących do jej skarbcza imperialnych wpływów, a następnie przez sukces własnej gospodarki monetarnej samej w sobie. Stopień monetyzacji społeczeństwa przebiegał także w szybkim tempie. Pieniądze, które pochodziły od bogatych obywateli czy członków Związku Morskiego, stymulowały jego cyrkulację poprzez basen Morza Egejskiego. Od wojny peloponeskiej płatności prywatne, publiczne, czy o społecznym charakterze regularnie pojawiają się jako sumy pieniężne. Wynajem i eksploatacja ateńskich kamieniołomów i kopalń była w pełni zmonetyzowana, włączając w to kwoty wynagrodzenia i transportu. Sędziowie, radni, wioślarze, robotnicy pracujący przy wielkich projektach budowlanych V wieku p.n.e. także byli opłacani przy pomocy monety²⁷. Co ciekawe Ateny nie opodatkowały swoich obywateli w sposób bezpośredni ale instytucje, eisfora i liturgie²⁸ utrzymywały i mobilizowały pieniądz wewnątrz polis i jednocześnie zabezpieczały go przed nadmiernym gromadzeniem. Liturgie²⁹ były obowiązkową finansową służbą najbogatszych obywateli i cudzoziemców, którzy zobowiązani byli, by na własny koszt wykonać na rzecz ogółu społeczności i państwa określone zadania, takie jak wyposażenie okrętu przez rok, czy szkolenie chóru na festiwalu. Wydatki na relatywnie niewielką liturgię w postaci szkolenia chóru to kwota około 300 drachm czyli odpowiednik corocznego przychodu wykwalifikowanego robotnika. Wyposażenie okrętu sięgało już w przybliżeniu 6000 drachm co mogło stanowić nawet ¼ całkowitego majątku tego, od którego wymagano wykonania takiej służby³⁰.

Należy tu odwołać się do wcześniejszych przykładów. Pieniądze stały się władzą i już Pizystratydzi się o tym przekonali. Wydaje się, że ich rywale także szybko zaobserwowali to zjawisko. Oto ciekawy przykład. Alkmeonidzi, by zyskać władzę, zwrócili się w kie-

25 S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 37-39.

26 D. M. Schaps, *The Invention of Coinage...*, s. 137.

27 S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 40; D. M. Schaps, *The Invention of Coinage...*, s. 124-137. Schaps odnosi się szczerzej do związków między demokracją a monetyzacją społeczeństwa greckiego, a ateńskiego w szczególności.

28 M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa. Struktura, zasady i ideologia*, Warszawa 1999, s. 121 – 126.

29 Osobista hojność nadal miała swoje znaczenie, była doceniana i mogła zamienić się w polityczną korzyść. Politycy przechwalali się swoją szczodrością i oczekiwali w zamian faworyzowania ich interesów (za przykład może posłużyć tu Nikiasz, który z takiego działania uczynił znaczącą część swojej polityki). Była to jednak kwestia świadczenia liturgii, dotacji na rzecz państwa i społeczeństwa, nie przebiegająca już w systemie zrytualizowanych darów, które ściśle wiązały darczyńców i obdarowywanych ale niewątpliwie do nich nawiązująca.

30 S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 40-41.

runku bardziej pośrednich metod, aby przywrócić utracone wpływy w Atenach. Chodzi tu o imponujące przedsięwzięcie odbudowy świątyni Apollona w Delfach, która spłonęła przypadkowo w VI w. p.n.e.³¹. Tak oto historię tę przedstawia Herodot: *Alkmeonidzi, ród ateński wygnany przez Pizystratydów, usiłowali wraz z resztą wygnańców ateńskich przemocą wrócić, lecz im się nie powiodło; przy tej próbie powrotu i oswobodzenia Aten ponieśli klęskę pod obwarowanym przez siebie Lejpsydrion, które leży na północ od demu Pajonia. Wówczas przedsięwzięli wszystkie możliwe środki przeciw Pizystratydom i wzięli w najem od Amfiktyonów budowę obecnej świątyni delfickiej, która wtedy jeszcze nie istniała. Jako dobrze zaopatrzeni w pieniądze i z dawien dawna poważani mężowie, wzniesli świątynię piękniejszą, niż było w planie, a głównie dlatego, że choć umówili się wykonać ją z tufu, front wybudowali z paryjskiego marmuru*³². Była to niewątpliwie forma arystokratycznej rywalizacji, obliczona na wzmocnienie własnej pozycji.

Herodot twierdzi także, że Alkmeonidzi przekupili wyrocznie delficką, by wymusić spatrańską interwencję w Atenach³³. Ich obecność w Delfach i ogromne sumy, które spożytkowali zapewne okazały się wystarczające by wykreować tam opinię o ateńskiej sytuacji politycznej. Nie mniej jednak angażowanie znacznych ilości pieniędzy dla korzyści społeczności i świątyni było potężnym środkiem, nie tylko by zwiększyć własny prestiż, ale przede wszystkim by zyskać władzę i wpływy. Wydawanie osobistych fortun okazując publicznie szczodrość, w szczególności na imponujące budowle miało stać się główną formą arystokratycznego współzawodnictwa oraz uzyskania politycznych wpływów w zmonetyzowanej Grecji. W okresie hellenistycznym była to już prawdopodobnie najważniejsza metoda, dzięki której zamożni obywatele i lokalni notable definiowali i cementowali swoje wpływy³⁴.

Płatności nakazane przez różne instytucje państwowe powinny być postrzegane zarówno jako czynnik wzmacniający proces monetaryzacji, zwłaszcza w początkowym stadium jak i odbicie wzrastającej ilości użycia pieniądza, bo nawet jeśli gromadzone było w postaci nadwyżek, powracało choć w części do obiegu, czy w formie konsumpcji dóbr, czy też właśnie w postaci liturgii. S. von Reden widzi w nich źródło łagodnego przejścia od wymiany dóbr do wymiany monetarnej, zarówno w wymiarze funkcjonalnym jak i symbolicznym³⁵ z zachowaniem jednak nawiązujących do okresu archaicznego prestiżowych form płatności. Liturgie stanowiły pomost między archaicznym postrzeganiem bogactwa a nową formą finansowania państwa. Louis Gernet tak oto uchwycił to zjawisko: *Ukazuje się w ten sposób kolektywny charakter polis: fragment po fragmencie, ale w pełni, w teorii, w faktach, a nawet w zachowaniach. W tle obecna jest zawsze idea wspólnej własności, do której wszyscy powinni mieć dostęp i do której każdemu zdarza się rościć pretensje lub otrzymać takie prawo. Jest to trwała idea, która przejawia się w wielu zjawiskach: w systemie świąt, dystrybucji*³⁶. Nawiązując raz jeszcze do myśli L. Gerneta można by powiedzieć, że w obrębie tej skomplikowanej struktury, jaką była *polis* wraz z koniecz-

31 Ibidem, s. 37; D. M. Schaps, *The Invention of Coinage...*, s. 127-129.

32 Herodot, 5.62

33 Herodot, 5.63.1

34 O wspomnianym wyżej fenomenie szerzej pisze Paul Veyne, *Le pain et le cirque*. Paris: Editions du Seuil, 1976. Wersja zmieniona i skrócona: *Bread and Circuses*, tłumaczenie Bryan Pearce, New York, 1990.

35 S. von Reden, *Money, law and Exchange: coinage in the Greek polis*, *Journal of Hellenic Studies*, Vol. 117, 1997, s. 154-176; S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 36-39.

36 L. Gernet, *O symbolice politycznej: ognisko publiczne*, [w:] *Antropologia antyku greckiego. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. W. Lengauer, P. Majewski, L. Trzcionkowski, s. 123.

nością przeciwstawienia ekonomii państwa indywidualizmowi ekonomicznemu, liturgie stanowiły jednocześnie istotną transformację i „upaństwowienie etyki daru”³⁷.

Dowodzono jednak, że usiłowanie ominięcia tych uciążliwych obowiązków zmusiło wielu potencjalnych liturgistów do inwestowania swoich pieniędzy w udzielanie kredytów, tak by obniżyć poziom rzeczywistego bogactwa. Pozostaje poza wątpliwościami, że system liturgiczny nie tylko pochłaniał znaczne ilości pieniędzy, ale może nawet tworzył nowe sposoby na możliwe przekierowanie pieniądza³⁸.

Ideologiczne znaczenie monety w przedstawianiu i samoreprezentacji polis stanowi istotny aspekt kultury monetarnej. Pamięć o Temistoklesie, który przekonał Ateńczyków by wykorzystali dostawy srebra z Laurion do zbudowania floty przeciw Eginie, kolejno przeniesienie skarbcza Związku Morskiego do Aten³⁹, dominacja monetarna, budowały w ateńskim społeczeństwie jego tożsamość monetarną w okresie klasycznym. Zostały one symbolicznie wzmocnione przez publikację wykazu kwot trybutu płaconego przez sojuszników Aten na Akropolu. W połowie V wieku p.n.e. pieniądz w pełni symbolizował siłę Aten, był znakiem jej demokracji i potęgi morskiej.

Dominacja monet ateńskich miała zapewne wpływ na atrakcyjność tej waluty poza granicami jej imperium. Imitacje jej były bite od początku V w. p.n.e. i są szczególnie często spotykane w skarbach z Syrii i Egiptu⁴⁰. W czasie szczytu dominacji tej monety, Ateńczycy uchwalili dekret dotyczący miar, wag oraz wymuszający na członkach Związku Morskiego użytkowanie wyłącznie monety ateńskiej oraz dostarczenie własnych monet do mennicy Aten⁴¹. Jest to pierwszy znany w antycznym świecie przypadek wymuszenia własnej monety jako wyłącznie przyjmowanego środka płatniczego. Ateńczycy być może wprowadzili to prawo z uwagi na sprawniejsze administrowanie imperium. Oczywiście mogły zaistnieć także inne powody tej unifikacji, zwłaszcza gdy zmienili oni obowiązek płacenia trybutu na rzecz podniesienia podatku portowego w każdym z portów sprzymierzeńców między 413 a 410 rokiem p.n.e.⁴² Ateny mogły także chcieć pozyskać srebro i czerpać zyski z podatku pochodzącego z ponownego bicia obcych monet. Wielu badaczy

37 Ibidem, s. 124.

38 S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 40; szerzej zob. E. E. Cohen, *Athenian Economy and Society. A Banking Perspective*, Princeton, 1992.

39 Przeniesienie skarbcza Związku Morskiego do Aten wzmocniło zapewne produkcję ateńskiej monety. Bez względu wielkość produkcji tych monet jest trudna do ustalenia, można jednak ostrożnie stwierdzić, że od połowy V w. p. n. e. Ateny wytwarzały znaczną część wszystkich monet w obiegu. Można założyć, że około 450 r. p. n. e. i później Ateny wytwarzały corocznie między 1 a 9 milionami tetradrachm. S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 73 (S. von Reden cytuje wyżej wymienione liczby za nieopublikowaną pracą A. Meadows, *Coins and standards; rhetoric and practicality*). Można stwierdzić, że skala produkcji i zaopatrzenia regionu egejskiego w monety Aten było ogromne.

40 Uważa się, że imitacje ateńskiej monety były produkowane w znacznych ilościach po 413 r. p.n.e. gdy zaopatrzenie w prawdziwe monety Aten zmniejszyło się w stosunku do rzeczywistych potrzeb. Szczególnie warta odnotowania jest emisja przypisywana perskiemu satrapie Tissafarnesowi, który miał dotować spartańską flotą przeciw Atenom. W takim przypadku, wydaje się, że akceptowalność ateńskiej monety pod koniec V w. p.n.e. wykraczałaby poza ramy ateńskiej sieci monetarnej. C. M. Kraay, *Archaic and Classical...*, s. 74; S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 76.

41 R. Stroud, *An Athenian Law on Silver Coinage*, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 43, No. 2, 1974, s. 157-188; Ch. Howgego przedstawia dyskusję wokół tego zagadnienia, Howgego, *Ancient History from Coins...*, s. 44-46.

42 L. Kallet – Marx, *Money and the Corrosion of Power in Thucydides: The Sicilian Expedition and its Aftermath*, Berkeley 2001, s. 195-226; S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 76-79.

podkreśla także hegemoniczny aspekt tego dekretu, czego nie należy bagatelizować⁴³. M. Finley określał te działania jako ćwiczenia w polityce wielkości i władzy⁴⁴. Symboliczny element jest oczywisty. R. Meggis porównał powszechne użycie ateńskiej monety do wspólnych obowiązków względem Wielkich Panatenajów, jako wyrażenie rzeczywistości ateńskiego imperium⁴⁵. Należy jednak postawić sobie pytanie, komu Ateńczycy faktycznie demonstrowali władzę, sojusznikom czy może sobie samym, jak podkreślał Ch. Howgego⁴⁶.

Taka polityka świetnie wpasowywała się w popularne i zwycięskie postrzeganie Aten oraz imperialistyczną politykę lat 420. Badacze, którzy podkreślają, że ów dekret ograniczył znacząco niezależność monetarną pośród sojuszników wbrew ich woli, dowodzili także, że produkcja monet w lokalnych mennicach pojawiła się ponownie krótko po upadku imperium. Ale istnieją także dowody obrazujące sytuację odmienną – pomimo odnowienia niektórych mennic na Cykladach, ateńska moneta dominowała w basenie Morza Egejskiego po wojnie peloponeskiej⁴⁷. Poza tym skarby⁴⁸ nie potwierdzają znaczących luk w produkcji monet w północnej części basenu Morza Egejskiego między latami 450 a 425 p.n.e. Rodzaj danych, którymi dysponujemy dla określenia chronologii wskazuje na to, że krótkie przerwy w produkcji monet mogą pozostać nieuchwytnie⁴⁹.

Ksenofont podaje, że moneta Ateńczyków była „przydatna wszędzie”⁵⁰, podkreślając jej atrakcyjność w połowie IV w. p.n.e. T. Figueira⁵¹ uważa, że już w V w. p.n.e. ateńska „sówka” była na tyle popularna, że dekret konsolidował raczej niż faktycznie narzucał jej dominację, z dużym zyskiem dla miast sojuszniczych⁵². Poprzez ustanowienie tej

43 Howgego, *Ancient History from Coins...*, s. 45.

44 M. I. Finley, *The fifth – century Athenian empire: a balance sheet*, [w:] *Imperialism in the Ancient World*, red. P. D. A. Garnsey, C. R. Whittaker, Cambridge 1978, s.

45 R. Meggis, *The Athenian Empire*, Oxford 1972, s. 173.

46 Ch. Howgego, *Ancient History from Coins...*, s. 46.

47 S. von Reden, *Money in Classical Antiquity...*, s. 78.

48 Skarby te, zdaniem Figueiry, są trudne w interpretacji, ponieważ demonstrowają zarówno obecność ateńskiej monety w obiegu sojuszniczych poleis Związku Morskiego jak i brak ich demonetyzacji. Wbrew przytoczonej wyżej opinii Ch. Howgego uważa on, że dane numizmatyczne, choć nie przemawiają za całkowitym zaprzestaniem bicia monet przez te poleis na rzecz ateńskiego pieniądza, to jednak przemawiają za stopniowym zamykaniem ich mennic i osłabieniem ich aktywności. T. J. Figueira, *Economic Integration and Monetary Consolidation in the Athenian Arkhe...*, s. 74-78. Niezależnie od tego można stwierdzić, że następowała powszechna akceptacja monety Aten, tak jako symbolu imperialistycznej polityki, jak i ekonomicznej przydatności.

49 Ch. Howgego, *Ancient History from Coins...*, s. 45.

50 Ksenofont, *O dochodach państwowych*, przekład, wstęp, komentarz J. Sznayder, [w:] *Wybór pism*, Wrocław 1996, 3.2.

51 T. J. Figueira, *The Power of Money. Coinage and Politics in the Athenian Empire*, Philadelphia 1998, s. 392-410.

52 Odwrót od monet sprzymierzeńców w pewnym sensie przeważał wcześniejszy lokalizm i regionalizm monetarny. Według spostrzeżeń T. Figueiry właściwie konstituuje nowy, znacznie szerszy obszar funkcjonowania. Przed 431 r. p.n.e. ponad 2/3 miast sprzymierzonych nie biło własnej monety. Były to głównie małe społeczności, których zdolność do wspomaganie czy egzekwowania własnej, lokalnej monety była wprost proporcjonalna do rozmiarów gospodarki polis. Niebijące monet poleis użytkowały monety innych państw. Kwestia dominacji Aten, tak politycznej jak i ekonomicznej jeszcze bardziej pomniejszały inklinacje w kierunku bicia monet. Uderzający jest także postęp zaprzestawania bicia monet, chociaż nie zawsze zamykano mennice po utworzeniu Związku Morskiego. 39 sojuszników zaprzestało bicia monety w ciągu roku 446/5. Często zamykanie mennic następowało etapami; najpierw zaprzestawano bicia cięższych emisji, kolejno drachm i monet frakcyjnych; kolejnych 9 mennic bijących już lżejsze monety zostało zamkniętych między 445 a 420 r. p. n. e. T. Figueira widzi kontynuację tego wzoru także po 445 r. p.n.e. (Do

monety prawnie usankcjonowanym środkiem płatniczym na lokalnych rynkach stawały się one znacznie bardziej atrakcyjne dla kupców. Podstawowa wartość monety – jej waga i miara kruszcu określone w dekrete są niewątpliwie rynkowymi instrumentami zaprowadzającymi legalną kontrolę. Jest to interesujące zjawisko, jako powszechny środek wartości i wymiany łączy on wszystkie te interesy tworzące sieć społeczną, polityczną oraz ekonomiczną. Niezależnie od motywacji czy skuteczności wymuszenia stosowania dekretu, potwierdzałby on raczej niż narzucał monetarną dominację Aten. J. Ober słusznie zauważył, że Ateny były ogromnie wydajne w porównaniu do konkurencyjnych *poleis*⁵³, a w V w. p.n.e. owa wydajność jest przynajmniej w części tak funkcją spójnego imperializmu, jak i wydobywania zasobów.

Właściwie od momentu zaistnienia ateńskiej monety stała się ona znaczącym elementem polityki, zarówno toczonej między arystokratycznymi rodami, w postaci „festiwalu korzyści”, jak i wtedy gdy stała się wyrazem ateńskiego imperializmu.

Coinage as part of the Athenian propaganda Summary

Athenian coinage has increased largely at the end of the Persian wars and quickly became both a sign and element of politics. It was generally used and it frequently appeared in the hoards found in the Greek world, as well as beyond it. Not only was it caused by the long-distance Athenian trade, but its imperial policy as well. The poleis of the Delian League, for example were forbidden to use their own coinages but had to use Athenian ones instead. Any departure from this was punishable. The Athenians might have defined that the coinage of allies had to be on the same weight standard as their but they did not. They imposed or tried to impose the coinage of Athens. This phenomenon was rightly described by Finley as an exercise in power politics and it was an element of propaganda activities. Xenophon stressed the exceptional desirability of Athenian coinage and noticed that it was “useful everywhere”. Both the hoards and the phenomenon of its imitation show how commonly spread and long-termed it became. Moreover, in the middle and at the end of the 5th century BC it practically became the Hellenistic coin. Athenian democracy was based not only on the monetary payments made by and to the citizens, was also financed at first by the income of imperial profits and next by the success of the Athenian monetary economy. The symbolic element is clear: Athenian coin with all the obligations became an expression of the reality of the Athenian imperialism and an excellent propaganda tool. Did coinage mattered more as a propaganda weapon than as an economic medium? One might consider whether the Athenians were presenting their power to their allies or to their own citizens.

445 r. p.n.e. proporcja miast bijących monety wśród sprzymierzeńców spadła z około 35% do 20%. Takie dane podaje S. von Reden, *Money in Classical...*, s.75). Cięższe emisje zostały zastąpione przez ateńską tetradrachmę. Zmianie tej przypisywano znaczenie polityczne, ale ekonomiczne powody zdają się być nie mniej istotnej wagi. Utrzymywanie monopolu lokalnego środka płatniczego we wszystkich transakcjach było – zdaniem wspomnianego badacza – poza możliwościami przeciętnej polis. T. J. Figueira, *Economic Integration and Monetary Consolidation in the Athenian Arkhe...*, s. 74-76.

53 J. Ober, *Democracy and Knowledge. Innovation and Learning in Classical Athens*, Princeton, 2008, s. 220-239.